

ander voor de lezer te ontsluiten was een zakenregister achteraan het boek een elementair hulpmiddel geweest. Quod non.

Tegelijk getuigt dit boek van een enorme belesenheid van de auteur die niet op een oeuvre meer of minder kijkt om haar thesis uit te spitten en in stelling te brengen. De vijf hoofdfiguren Agamben, Negri, Machiavelli, Spinoza en Virno worden bij regelmaat geflankeerd door andere filosofen, en ook de secundaire literatuur over deze auteurs blijft niet onbesproken. Dat op zich is al een *tour de force* en leidt tot een meerstemmige studie met bijzonder veel kleuren en schakeringen.

Wat is dan de kern van deze studie? Moeilijk om uit te maken temeer daar elke bladzijde een veelheid aan problemen aanraakt die op hun beurt meanderen naar nieuwe problemen, om vervolgens weer verder te gaan. Nog niet bekomen van een gedachte, wordt de volgende al opgediend, waardoor het naar adem happen is zonder uitzicht op de oppervlakte.

Centraal is en blijft natuurlijk het concept *multitude* dat met name bij Negri gedacht wordt als een "niet-organische, differentiële en vermogende (krachtige, potentiële, energetische) veelvuldigheid" (p. 41) die probeert weerstand te bieden aan het absorptievermogen van het kapitalistische bestel. De *multitude* moet het ritme aangeven van een meer radicale kritiek waaraan ons bestel dringend nood heeft. De vraag aldus Lavaert, de vraag van onder andere Negri, blijft vervolgens hoe deze *multitude* te constitueren. Een systematisch en verhelderend antwoord op deze vraag is in het boek van Lavaert niet terug te vinden. Dankzij of ondanks de meerstemmigheid van deze studie.

Ignaas DEVISCH (Gent)

*

CHRISTELIJKE FILOSOFIE

Gerrit Glas, *Twijfel, bewijs & overgave. Over christelijke filosofie*. Amsterdam, Sjobbolet, 2011, 71 blz., € 14,75 ISBN 978 94 91 110023

In tegenstelling tot wat we in Nederland zien, treffen we in Vlaanderen geen 'christelijke' filosofie aan. Zoiets is hier niet alleen onbekend, meer nog: zoiets lijkt in het gesecculariseerde (en dus politiek correcte) milieu der academici eerder ongewenst of klinkt zelfs als een vloek, want zo'n filosofie zou haar aanspraak op *filosofie* verliezen. Wellicht kunnen liefhebbers van een wijsgerige literatuur, academisch geschoolde intellectuelen en tenslotte vakfilosofen zich niets voorstellen bij een filosofie die het attribueert 'christelijk' zou meekrijgen. Bovendien werkt nog het volgende. Hoe ongenanceerd het ook moge klinken (en hoe onjuist het feitelijk ook is), maar in Vlaanderen is 'christelijk' niets anders dan 'katholiek'. Kunnen we dan van een 'katholieke filosofie' spreken? Sommigen – mensen die aan de Antwerpse, Brusselse en Gentse universiteit hebben gestudeerd – zullen naar Leuven verwijzen. Terecht is dat niet, want inhoudelijk of thematisch katholiek is de Leuvense filosofiefaculteit helemaal niet,

integendeel. Op enkele uitzonderingen na zijn nagenoeg alle docenten en hoogleraren wel van katholieke komaf – de meesten onder hen horen dat niet graag en sommigen leven in een soort verloochening van hun levensgeschiedenis – niettemin zullen die Leuvense filosofen bij hoog en bij laag beweren dat hun wijsgerig werk niets te maken heeft met wat de Nederlanders ‘christelijk’ of ‘katholiek’ noemen en dat zij bovendien met het ‘Vlaamse katholieke’ niets te maken hebben. Deze afwijzing is niet altijd overtuigend. Maar goed, in Nederland is dat anders, ondanks de secularisatie, het humanisme en de grote katholieke minderheid, omdat Nederland nu eenmaal cultureel gesproken een gereformeerd/hervormd Nederland is – waarmee we niet stellen dat ‘gereformeerd’ en ‘hervormd’ synoniemen zijn, alleen ingewijden kennen het onderscheid – waarin godsdienst en religie in het maatschappelijke en politieke leven diepe sporen heeft achter gelaten en nog steeds zwaar doorwegen. Partijen van uitdrukkelijk protestantse signatuur, zoals de *Christelijke Unie* en de *Staatkundig Gereformeerde Partij* blijven, naast het *Christelijke-Democratisch Appèl* (CDA) waarin katholieken en protestanten samen zetelen, door hun principiële en rechtgeaarde standpunten voor velen een lichtbaken in onze duistere tijden.

Gerrit Glas is in Nederland niet de enige die zich een christelijk filosoof noemt. Hij is niet alleen wijsgeer, maar ook arts, psychiater, en als dusdanig hoogleraar Wijsgerige aspecten van de psychiatrie aan de Universiteit Leiden. Hij bekleedt bovendien de Dooyeweerd-leerstoel aan de Vrije Universiteit Amsterdam, wat zeggen wil dat hij binnen het Nederlandse protestantisme tot de reformatorische strekking behoort. Herman Dooyeweerd (1894-1977) naar wie de bijzondere leerstoel is genoemd, is de grondlegger van een calvinistische levens- en wereldbeschouwing, gebaseerd op de ‘Wetsidee’. Het hier nu gepubliceerde essay, *Twijfel, bewijs & overgave*, is een bewerking van de oratie die Glas heeft gehouden bij de aanvaarding van de Dooyeweerd-leerstoel in juni 2010 en is een consequent pleidooi voor een verkennen van wat ons is gegeven – er is ‘eerst’ empirie – maar wat aan het berekenende, conceptuele, theoretische en vaststellende kennen en denken ontsnapt. Voor de moderne mens die zoveel verwacht van de bewijskracht van de wetenschappen, is dit niet gemakkelijk. Vandaar dat een filosoferen dat over de wetenschap heen reikt aan de twijfel de nodige ruimte dient te schenken. “Waar bewijzen kracht van gelding verliezen” wordt “de twijfel de onvermijdelijke metgezel” (63).

Wat is daar nu ‘christelijk’ aan? De auteur gelooft niet dat filosoferen mogelijk is buiten elke inspiratie om. Hij weet zich daarentegen aangesproken. Er zijn inzichten uit een eeuwenoude christelijke traditie waaruit bepaalde thema’s, zoals kwaad, lijden, eindigheid, schuld, verzoening en heling niet zijn weg te houden. Tegelijk is er nog iets meer dan de oriënterende thema’s. Er is ook het geloof dat, over de beperkingen van het denken en over de verwarring van de twijfel heen, verwachtingsvol blijft, waardoor deze filosofie als *christelijke* filosofie “zich gedragen weet door een vitaal makend, openbrekend en bevrijdend perspectief” (64). De auteur is hier verwant met Immanuel Kant als deze in zijn *Kritik der reinen Vernunft* schrijft dat hij het weten openbreekt om voor het geloof plaats te maken. Glas onderkent de beperking van het louter filosofische – hij heeft het in de geest van Dooyeweerd vaak over een ‘bescheiden opvatting van de filosofie’ – en wil een stap verder gaan. Hierbij gaat het niet alleen om het openhouden van een ruimte voor wat in de geloofstaal het ‘scheppingsperspectief’ heet en waarin Gods wet als het kleed van de werkelijkheid is, maar ook om de beleving van de geestelijke dimensie van de werkelijkheid die zich niet begripsmatig laat vastleggen en

die zich als een dynamiek manifesteert. Glas onderkent dit in het thematiseren “van het evangelie als een dwaasheid, van het kwaad dat ouder en sterker is dan de mens, van verlossing van buitenaf door een onbegrijpelijke daad van goddelijke zelfopoffering, van noodzaak van bekering, van overgave en geestelijke eenwording met Christus, van vernieuwing door de Heilige Geest, van een Koninkrijk dat niet van deze wereld is en toch al hier begint, enzovoort” (55).

Zulke reflecties zijn vreemd (geworden) in de filosofische bedrijvigheid die we zowel in de beslotenheid van faculteiten wijsbegeerte als in de publieke sfeer van de media en van de voordrachten aantreffen. Moeten die reflecties marginaal blijven? Ook als de stijl en de woordkeuze van deze overwegingen niet de onze zijn, moeten we ons toch wel heen kunnen zetten over de verstarrende vooroordelen tegen wat sommigen misprijzend ‘vroomheid’ noemen om in alle onbevangenheid te kijken wat er in de geest van bepaalde denkers leeft. Mogen we immers van de filosofische gevoeligheid niet verwachten dat zij haar historische wortels onderkent en dus beseft dat de cultuur, waartoe we ook intellectueel behoren, zoals Gerrit Glas in zijn boeiend en helder gestructureerd essay schrijft, zich situeert in een eeuwenlange en brede christelijke traditie? Of deze reflecties uiteindelijk nog ‘filosofisch’ moeten heten, is slechts een academische kwestie die niemand beroert als die zich existentiële vragen stelt of als die zich verwondert over het feit dat er werkelijkheid is.

Jacques DE VISSCHER (Sint-Denijs-Westrem)

*

TRIPTIEK

Harry Jansen, *Triptiek van de tijd. Geschiedenis in drievoud*, Vantilt, Nijmegen, 2010, 536 pp., geïll., € 39,95 ISBN 9 789460 040511

In zijn boek *Triptiek van een tijd* onderscheidt Harry Jansen in de geschiedwetenschap drie stromingen: de politiekinterpreterende, de maatschappijexplorerende en de cultuurrepresenterende geschiedenis. Deze houden verband met de drie belangrijke wetenschapsopvattingen van de hermeneutiek, het positivisme en het narrativisme. Dit wil evenwel niet zeggen dat de drie stromingen zouden samenvallen met deze wetenschapstradities. Immers, ze ontwikkelen zich in interactie met elkaar en zijn getekend door een esthetiek die eveneens een driedeling kent. Het ‘historische driestromenland’ kent het ‘spel’ als esthetisch criterium, vervolgens spelen de categorieën ‘eenvoud, harmonie en symmetrie’ hun rol en tenslotte komt het ‘sublieme’ aan de orde met daarin opgenomen ‘trauma’ en ‘terror’. Parallel met deze driedeling treft men vervolgens ook “drie perspectieven en drie leeswijzen” aan: een politiekinterpreterend lezen, een maatschappijexplorerend lezen en tenslotte een cultuurrepresenterend lezen. Eveneens een trias treft men aan in de manier waarop historici met de tijd omgaan: in elk van de drie stromingen wordt inderdaad “op een eigen wijze vorm” gegeven aan de historische tijd.